

ΤΑ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΑ ΤΟΥ ΚΑΒΑΦΗ*

... σχόλια, κείμενα, τεχνολογία,
γραφές, εις τεύχη ελληνισμών πολλή τεχνολογία
(Κ. Καβάφη, *Λυσίου γραμματικού τάφος*, 5-6).

Η γλώσσα του Καβάφη από γραμματική (φωνητική, μορφολογική, συντακτική και λεξιλογική) άποψη με έχει απασχολήσει παλαιότερα σε ειδική μελέτη¹. Η μελέτη εκείνη αναφερόταν στη γλώσσα του Καβάφη, όπως εμφανιζόταν κατά κύριον λόγο στα 158 αναγνωρισμένα και δευτερευόντως στα «ανέκδοτα» ποιήματά του. Με την παρούσα ανακοίνωσή μου προτίθεμαι να παρακολουθήσω μέσα από τα «Πεζά»² του ποιητή τις απόψεις του σε ειδικά ζητήματα της νέας Ελληνικής:

α) στο γλωσσικό ζήτημα.

β) σε γραμματικά ζητήματα: φωνητικά, μορφολογικά, ετυμολογικά λεξιλογικά.

Ο Κ φαίνεται ότι παρακολουθούσε συστηματικά τις μελέτες που αναφέρονταν στη νεοελληνική γλώσσα, τις συλλογές δημοτικών τραγουδιών και τις μελέτες για τις νεοελληνικές διαλέκτους.

Γνωρίζει τη γραμματική του Ν. Σοφριανού (1780), του Γιάννη Βηλαρά (1814), του Μένου Φιλήντα (1907), του Πέτρου Βλαστού (1914), του Εμμανουήλ Ροΐδη τα «Είδωλα» (1893)³, του Γιάννη Ψυχάρη το «Ρόδα

---

*Το κείμενο αυτό ανακοινώθηκε στο «Τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο Καβάφη» (Αλεξάνδρεια, 3-6 Δεκ. 1994) και δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά του, με πολλά όμως ορθογραφικά και τυπογραφικά λάθη, με παραλείψεις λέξεων, στίχων και παραγράφων. Ευχαριστώ το Φιλολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που δέχτηκε να δημοσιευθεί στη «Δ ω δ ώ ν η» αποκαταστημένο το άρθρο μου και, με την ευκαιρία της (ανα)δημοσίευσής του, επαυξημένο με λίγα νέα στοιχεία.

1. Κων. Μηνά, *Η γλώσσα του Καβάφη από γραμματική και λεξιλογική άποψη*, Ιωάννινα 1985 (εφεξής: Γλ. Καβ.).

2. Κ.Π. Καβάφη, *Τα πεζά*, επιμέλεια Γ. Παπουτσάκη, Αθήνα: Φέξης 1963.

3. Βλ. και περιοδ. *Λέξη* 23 (1983) 179-184, όπου κείμενο του Κ για τα «Είδωλα» του Ροΐδη, και Κ. Μηνά, *Γλ. Καβ.*, 101, 112. Η επίδραση των «Ειδώλων» στον καθο-

και μήλα» (γ' 1906), του Μανόλη Τριανταφυλλίδη το «Ξενηλασία ή ισοτέλεια» (1905) και «Η ορθογραφία μας», του Ελισαίου Γιανίδη το «Γλώσσα και ζωή» (1908). Αναφέρεται ακόμα σε γνώμες του Γ. Χατζιδάκι, όχι όμως σε συγκεκριμένο βιβλίο του, αν και είναι πιθανό να είχε μελετήσει τα «Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά» του (α' 1904, β' 1907). Μεγάλην έκταση έχει το άρθρο του για τη γραμματική της νέας Ελληνικής («Grammaire du Grec Moderne» (Παρίσι 1917), που συνέταξε ο Hubert Pernot, ο οποίος, όπως λέει ο Κ, «είναι ένας ευσυνείδητος και σοφός επιστήμων. Με είναι μια αληθινή ευχαρίστησις οσάκις διαβάζω ή συμβουλευόμαι έργον του». Στην κριτική του, που εκδόθηκε ένα χρόνο κατόπιν, ο Κ άλλοτε επιδοκιμάζει τη γνώμη του Pernot, άλλοτε τη συμπληρώνει και άλλοτε την αποδοκιμάζει με διχρητικότητα. Εξαιτίας της φύσης του κρινόμενου βιβλίου ο Κ καλείται να εκθέσει τις απόψεις του σε πολλά σημεία όλων των κεφαλαίων της νεοελληνικής γραμματικής: το φθογγολογικό, το μορφολογικό, το λεξιλόγιο. Κιθιρά γλωσσικού ενδιαφέροντος είναι και τα άρθρα του: «Ο καθηγητής Βλάχη περί της Νεοελληνικής», σ. 36-42, του 1891, και «Χρίστος και όχι Χρήστος», σ. 162-4, του 1901.

Και σε άλλα όμως άρθρα του, σ' εκείνο που αναφέρεται στη μετρική του Γριτσάνη, σ' εκείνο που αναφέρεται στην ποίηση του Στρατήγη και προπάντων στα άρθρα του που αναφέρονται στις «Εκλογές από τα τραγούδια του ελληνικού λαού» του Νικ. Πολίτου και στα «Καρπαθιακά δημοτικά άσματα» του Μιχαήλ Μιχαηλίδη - Νουάρου γίνονται πολλές και

ρισμό της στάσης του Κ στο γλωσσικό μας ζήτημα φαίνεται ειδικότερα και από τα εξής ζεύγη παράλληλων χωρίων: α) «Περί δε των συγχρόνων ημών ποιητών αρχεί να είπωμεν ότι έχουσι μεν αναφισβήτητον δικαίωμα να παραλαμβάνωσιν εκ της αρχαίας πάσαν χρησιμον λέξιν, υποτάσσοντες αυτήν εις την κλίσιν της δημώδους» (Εμμανουήλ Ροΐδη, 'Απαντα, τόμ. α', σ. 401, επιμέλεια Ε.Π. Φωτιάδου, Αθήνα: Βιβλος, 1955, όπου και τα Είδωλα, σ. 249-500.)— «Δεν ήμουν εν συμφωνία με την τάσιν η οποία εφαινετο στην πρώτην έκδοσιν της Γραμματικής του κ. Περνό, τάσιν αποτρεπτικήν της παραδοχής μέρους της καθαρευούσης (Πεζά 234). β) «...διά μέσου του καθαρισμού της καθαρευούσης, ήτοι της βαθμιαίας απολυμάνσεως του γραπτού λόγου από τα ασυμβίβαστα προς τον προφορικόν νεκρά στοιχεία, τοιαύτα δε ουδείς έρριψεν ως ημείς εις την θάλασσαν ουδέ το ήμισυ, πιστεύομεν, τούτων» (Είδωλα 249-250) — «Να διορθωθώσιν αι ασχημιαί της, να πληρωθώσιν αι ελλείψεις της, και να δοθή ζωή εις τα νεκράς της καλλονάς» (Λέξη, ό.π., σ. 179) και «Δεν είναι ούτε με τον Μιστριώτη ούτε με τον Ψυχάρη, που καθένας συνιστούσε να ριξομε τη μισή μας γλώσσα άχρηστη στη θάλασσα» (Ι.Α. Σαρεγιάννη, Σχόλια στον Καβάφη, Αθήνα 1964, σ. 42). γ) Ο Ροΐδης αναφέρεται στους «έχοντας το προνόμιον της <γλωσσικής> τυμβωρυχίας» (Είδωλα 402) — «υπό τινος των τυμβωρύχων δασυάλων της παρελθούσης γενεάς, οίτινες ενησημενίζοντο να προσκολλώσι θνησιμαίας συλλαβάς εις ζώσας λέξεις» (Πεζά 164).

σημαντικές γλωσσικές παρατηρήσεις για γενικά ή επιμέρους ζητήματα της νέας Ελληνικής.

Συχνά προβάλλει πρότυπα γλωσσικής χρήσης αντλημένα από τα δημοτικά τραγούδια, που φαίνεται ότι τα είχε μελετήσει επισταμένως και από γλωσσική άποψη στις συλλογές του Πάσσοβ, του Νικ. Πολίτου, τα καρπαθιακά τραγούδια από τη συλλογή του Μιχ. Μιχαηλίδη - Νουάρου¹,

1. Να προσέξουμε ότι πρόκειται για του Μιχαήλ Μιχαηλίδου - Νουάρου, «Καρπαθιακά δημοτικά άσματα», Κων/πολις 1913, το οποίο έχει συμπεριληφθεί στο μετέπειτα βιβλίο του «Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου», Αθήνα 1928. Ο Γ. Παπουτσάκης, ό.π., 127 πληροφορεί ότι η εργασία αυτή του Μιχ. Μιχαηλίδη - Νουάρου ήταν «de la pauvaïse heugre» κατά τον Κ, ήταν ωστόσο αυτή που τον έφερε σε επαφή με τη δημοτική ποίηση της Καρπάθου και που, όπως φαίνεται από το σχετικό άρθρο του, του έδωσε αφορμή και για ποιητικά και για γλωσσικά σχόλια. Μόνον άλλωστε το άρθρο αυτό και δυο άλλα ακόμη ο ίδιος ο Κ ξεχώριζε από τα πεζά του, όπως μαρτυρεί ο Παπουτσάκης, ό.π., 127. Η φράση του Κ, σ. 33, ότι ο Μανολής που αναφέρεται στο καρπαθιακό μοιρολόι είναι «ο γνωστός λόγιος Εμμανουήλ Μανωλακάκης» αποτελεί διασχευή της φρ. «πρόκειται περί του γνωστού λογίου Εμμανουήλ Μανωλακάκη» του Μιχαηλίδη - Νουάρου, *Δημ. Τραγ. Καρπ.*, σ. 243, προδίδει όμως, νομίζω, ότι τα «Καρπαθιακά» του Εμμ. Μανωλακάκη, Αθήνα 1896, πρέπει να ήταν γνωστά και στον Καβάφη. Δεν γνωρίζουμε ποιο ακριβώς ήταν το ελάττωμα που ο Κ έβρισκε στην εργασία του Μιχαηλίδη - Νουάρου. Αυτό που έχει επισημανθεί από την πλευρά των διαλεκτολόγων είναι ότι ο Μιχ. Μιχαηλίδης - Νουάρος δεν έχει προσέξει όσον θα έπρεπε αυστηρά την απόδοση του ιδιοματικού λόγου της Καρπάθου - βλ. Stamatios Caratzas, *L' origine des dialectes néo-grecs de l' Italie méridionale*, Paris 1958, σ. 273 με αναφορά σε κείμενο των «Λαογραφικών συμμεικτων Καρπάθου» του ίδιου συγγραφέα. Ο Κ. έχει υπόψη του τη γραφή *Μίλι-ν- υπάγει το κάτεργο*, δυο πάσι τα νερά του και γράφει ότι «ο πρώτος ημιστιχος δεν είναι ο κανονικός (...) δεν είναι όμως διόλου άρρυθμος, έχει έναν ευχάριστο δακτυλικόν ήχον». *Στα Δημोट. Τραγ. Καρπ.*, σ. 40, στίχ. 13, έχει γραφεί *μίλιν υπάι το κάτεργο*, και άρα δεν υπάρχει δακτυλικό μέτρο. Έχω τη γνώμη ότι πρέπει να γράψουμε: *μίλιν υπάει το κάτεργο*.

Τώρα που ο λόγος είναι για τον Καβάφη και την Κάρπαθο θα ήθελα να πληροφορησω ότι στο νησί αυτό, αλλά και στη Ρόδο, όπως μαθαίνω από το φίλο κ. Αντώνη Αγγελή, τα αγοράκια τα έντυναν με φουστάνια για λόγους πρακτικούς, γιατί με το φουστάνι αποφεύγεται ευκολότερα το «βρέξιμο» του παιδιού και των ρούχων του. Φαίνεται ότι και η Χαρίκλεια Καβάφη έντυνε το αγοράκι της με φουστάνι, ακολουθώντας μια συνήθεια διαδεδομένη ίσως στα νησιά του Αιγαίου, και όχι για να ικανοποιήσει την απωθημένη επιθυμία της να δει ένα από τα παιδιά της, τουλάχιστο το τελευταίο, ντυμένο με κοριτσιστικά ρούχα. Ας μου επιτραπεί επιπλέον, με την ευκαιρία αυτή, να αναφερθώ σύντομα στον αξέχαστο Καρπάθιο φίλο μου Αναστάσιο Φράγκο, που είχε την τιμή να λάβει από τον ποιητή τεύχη με τα ποιήματά του - βλ. Κ. Μηνά, *Γλ. Καβ.*, σ. 118, σημ. 2. Καθώς μια μέρα συζητούσαμε για τον Καβάφη στον Πειραιά - θα ήταν το 1970 - μου χάρισε το βιβλιαράκι του Γ. Βρισμιτζάκη, *Το έργο του Κ.Π. Καβάφη*, β' έκδοση, τυπογραφείο Ν. Μητσάνη, Αλεξάντρεια, 1923, που είχε στην πίσω πλευρά του α' εξώφυλλο γραμμένα με το χέρι του τα εξής: *Α.Ν. Φράγκος, Αθήναι 15-6-26*. Είχε τότε την ελπίδα ότι θα ήταν κάποτε δυνατό να αναφερθώ στο όνομά του. Να τώρα, που με συγκινημένη χαρά δικαιώνω - τόσο αργά κι «ανοφέλετα» ίσως για το σεβαστό φίλο - την ελπίδα του εκείνη.

τα κυπριακά τραγούδια από τα «Κυπριακά» του Αθανασίου Σακελλαρίου (1890-91), τα ροδιακά από τη συλλογή που δημοσιεύτηκε στη «Νέα Ζωή», 1-2, Γενάρης - Ιούλης 1915.

Το ότι εξάλλου τον ενδιέφεραν οι νεοελληνικές διάλεκτοι φαίνεται από αναφορά του στο βιβλίο του R. M. Dawkins, «*Modern Greek in Asia Minor*» (1917). Για την κρητική διάλεκτο αντλεί πληροφορίες από την «*Ερωφίλη*» του Γ. Χορτάτση (έκδ. Κ. Σάθα, 1879) και από τον «*Κρητικό πόλεμο*» του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιχλή (έκδ. Ξηρουχάκη, 1908). Από τα έργα της πρώιμης μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους φιλολογίας γνωρίζει τον Πτωχοπρόδρομο και τον Σπανέα.

Από τις απόψεις του για το γλωσσικό μας ζήτημα της τότε εποχής μερικές μπορεί να είναι και σήμερα χρήσιμες. Νομίζω μάλιστα ότι ο χρόνος έχει δικιώσει τη γνώμη του Καβάφη για το συμβιβασμό καθαρρεύουσας και δημοτικής στο επίπεδο του λεξιλογίου, αίτημα και λύση που και σήμερα υποστηρίζεται δικιολογημένα από πολλούς και εφχρμόζεται από περισσότερους, επηρεασμένους, καθώς και άλλοτε είπα¹, από το πχράδειγμα ακριβώς του Καβάφη. Ας σταθούμε λίγο στη γνώμη του αυτή.

Ο Κ δεν θέλει με κανένα τρόπο να αλλοιώσει τη γλώσσα χάρη του μέτρου, εν ονόματι της λεγόμενης ποιητικής άδειας. Λέει: «Αι ποιητικάί άδειαι συνίστανται εις μεταθέσεις ή αποκοπάς λέξεων, εις συνιζήσεις φωνηέντων, εις εκθλίψεις, και έν ή δύο άλλα. Είναι καλόν ο ποιητής να αποφεύγη τας προς την γλώσσαν ελευθερίας, δι' ευκολιών περί το μέτρον. Τροχαϊκός πους εν μέσω ιάμβων ή αμφίβραχους εν μέσω αναπκίστων, ακόμη και ελλιπής τις τομή είναι μικρότερα κακά του κχτκερματισμού λέξεων ή σκοτεινής συντάξεως». Πράγματι ο Κ χρησιμοποιεί πολλές συνιζήσεις και εκθλίψεις στο έργο του², πάντοτε όμως σεβάστηκε ευλαβικά την ελληνική γλώσσα. Όταν λέει ότι «αι ποιητικάί άδειαι συνίστανται εις αποκοπάς λέξεων», δεν εννοεί -όπως άλλωστε το δηλώνει καθκρά στο ίδιο παράθεμα- κατακερματισμόν των λέξεων, αλλά παραλείψεις λέξεων, παραλείψεις όμως που δεν πχραβλάπτουν το νόημα. Γιατί άλλωστε ο ποιητής -ο κάθε ποιητής- να θέλει να παραμορφώσει τη γλώσσα, όταν σκοπός του είναι να επικοινωνήσει με ανθρώπους που χρησιμοποιούν, όπως αυτός, τον ίδιο γλωσσικό κώδικα; «Πώς γνωσθήσεται το λαλούμενον;».

Ο Κ, σ. 195, το 1918,³ ομολογεί ότι είναι «πολύ υπέρ της παραδοχής των ξένων λέξεων, όταν η γλώσσα μας δεν έχει όρον για μιαν έννοιαν, ή δεν δύναται εύκολα και με ακρίβειαν να τον μορφώσει». Θα ήταν επομένως εντελώς ανακόλουθο για τον ποιητή, αν δεν ήταν υπέρ της παραδοχής

1. Κ. Μηνάς, Γλ. Καβ., 127 κ.ε.

2. Κ. Μηνάς, Γλ. Καβ., 23-25, 26 κ.ε.

λέξεων της καθαρεύουσας, οι οποίες θα εκάλυπταν ανάγκες της κοινής νεοελληνικής γλώσσας. Δεν υποστηρίζει την Καθαρεύουσα από αρχαιολατρική διάθεση, αλλά -πρακτικός καθώς πάντοτε ήταν- τη θέλει να βοηθήσει τη σημερινή νεοελληνική έκφραση στο λεξιλογικό επίπεδο.

Ο Κ, που και έμπρακτα, με την ώριμη ποιητική του παραγωγή, εφαρμόζει το γλωσσικό συμβιβασμό, τη σύμμιξη καθαρεύουσας και δημοτικής, την υποστηρίζει επίσης και θεωρητικά, επικαλούμενος τη γνώμη του Blackie, που είναι της γνώμης ότι «ο μόνος τρόπος υπάρξεως δια τε την δημώδη και την καθαρεύουσαν εν Ελλάδι, είναι το σύστημα των αγγλικών βουλών, των Λόρδων και των Κοινοτήτων, ήτοι συνεργασία δι' αμοιβαίων παραχωρήσεων» (σ. 41). Ο Κ, σ. 36, πιστεύει ότι η ελληνική γλώσσα έχει ενότητα, και δεν συμφωνεί με τους ξένους ιστορικούς της γλώσσας μας, που χωρίζουν τη νέα από την αρχαία Ελληνική. Άλλο τόσο όμως βρίσκει ορθή τη γνώμη του Βκλαωρίτη, ο οποίος, όπως και ο Blackie, υποστηρίζει την καθιέρωση της Δημοτικής για την ποίηση, κατά το παράδειγμα και άλλων λαών (σ. 42).

Η γνωστή και από το αναγνωρισμένο ποιητικό έργο του Κ συμβιβαστική στάση του, όσον αφορά τη χρήση της καθαρεύουσας, εμφανίζεται ήδη στο άρθρο του για την ποίηση του Γ. Στρατήγη, το 1893, όταν γράφοντας γι' αυτόν λέει ότι «δεν εννοεί τας διακρίσεις της μιας αδιαίρετου και ενιαίας γλώσσας μας, εις καθαρεύουσαν, δημώδη και ωμιλουμένην (sic)». Η ίδια θέση του απαντά και στην κριτική παρουσίαση της Γραμματικής του Pernot. Γράφει, σ. 193: «Έχει μερικά στοιχεία της καθαρευούσης, τα οποία έγιναν πια συνήθη στον προφορικό λόγο και -αδιάφορο τι ήσαν έναν καιρό- είναι τώρα ζωντανά και ωφέλιμα» και, στη σ. 234, «Δεν ήμουν εν συμφωνία με την τάσιν η οποία εφάνετο στην πρώτην έκδοσιν της Γραμματικής του κ. Περνό, τάσιν αποτρεπτικήν της παραδοχής μέρους της καθαρευούσης». Ας προσέξουμε λοιπόν τι παραδέχεται από την καθαρεύουσα: «μέρος μόνον» και μόνον «στοιχεία (που είναι) ζωντανά και ωφέλιμα» και στην εποχή μας.

Παρακάτω θα αναφερθούμε σε ειδικές γλωσσικές παρατηρήσεις του Καβάφη.

1. ΦΩΝΗΤΙΚΑ

1.1. Ο Κ, σ. 204, επιδοκιμάζει τον Pernot, που γράφει ότι το ε του συνδέσμου και εκθλίβεται πριν από λέξεις, που αρχίζουν από ι και ε. Δεν συμφωνεί, λέει, καθόλου με όσους γράφουν π.χ. κι είπε. Καλύτερα ωστόσο, συνεχίζει, θα ήταν στην περίπτωση αυτήν να γράφουμε ολόκληρο το και πριν από λέξεις που αρχίζουν με ι και μάλιστα τονισμένο, π.χ. και

ήχος παρά κ' ήχος. Βρίσκω και εγώ σωστή τη γνώμη και του Pernot και του Καβάφη, την οποία, απ' όσο πρόχειρα θυμάμαι, εφάρμοζε και ο Άγγελος Τερζάκης. Ξέρουμε ότι δύο όμοιοι φθόγγοι συγχωνεύονται σε έναν, ήδη από την ελληνιστική εποχή, οπότε και τα μακρά φωνήεντα προφέρθηκαν σαν βραχεία. Όσον αφορά τη γραφή και μάλιστα της νεοελληνικής γλώσσας, στην περίπτωση των όμοιων φωνηέντων σημειώνουμε έκθλιψη, π.χ. τ' άλλα, τ' όνομα, τ' ουρανού, μ' έκαμε, αλλά: αυτή 'ναι, αυτοί 'μαστε, αυτοί 'στε, αυτοί 'ναι, εσύ 'σαι, με επόμενον κάποιον τύπο του είμαι, για να μη φύγει η δηλωτική του γένους και του αριθμού κατάληξη της αντωνυμίας. Έτσι και στο γιατί 'ναι.

1.2. Όταν ο Κ λέει ότι ο Π. Βλαστός το γ του τρώω το θέτει σε παρένθεση, ενώ ο Pernot δεν το θέλει διόλου, φαίνεται ότι ο ίδιος είναι προβληματισμένος. Και στο ποιητικό του έργο απαντούν συνήθως οι τύποι με το γ -λέγω-λέγει, πάγω-πάγει - και σπανιότερα χωρίς το γ, ιδιαίτερα στο γ' εν. πρόσ. λέει, πάει, που έχουν τελικά επικρατήσει και στην κοινή νέα Ελληνική.

1.3. Στη σ. 206 λέει ότι σε τύπους διαλεκτικούς όπως γιάβολος, γιάκος κ.ά. της Μ. Ασίας, γιαβαίνω, γιαβάζω της Δωδεκανήσου το δ δεν έγινε γ, αλλά εξέπεσε αρχικά και κατόπιν οι λέξεις έλαβαν στην αρχή τους ένα γ, κάτι που έγινε και σε λέξεις όπως ιατρός>γιατρός. Το ορθό είναι ότι από την προφορά του δ + ι προήλθε dj [δγι], όχι μόνο στην αρχή των λέξεων, αλλά και οπουδήποτε αλλού, π.χ. καρδιά, κλαδγιά και κατόπιν το δ εξέπεσε, γιατί το συμφωνικό σύμπλεγμα dg ήταν δυσπρόφερτο. Έτσι προέκυψαν τα δωδεκανησιακά γιααίνω, τα πόγια, αλλά και τα κοινά δια>δγια> για, διατί>δγιατί>γιατί.

1.4. Τη διαφορά στην προφορά των μπ, ντ, γκ τη διχρώνει ο Κ, σ. 198-9, άλλοτε ως mb, π.χ. εμπρός [embrós], ως b, π.χ. ταμπακιέρα [tabakiéra], ως mp, π.χ. λάμπρα· ως nd, π.χ. καταντώ [catandó], ως d, π.χ. αντίο [andio], ως nt, π.χ. πούντα [pu'nta]. Στηριγμένος στην περίπτωση της λ. λάμπρα, παρά τα lambáda, lamberos, lámbo, εγκωμιάζει «τη λεπτότητα της προφοράς του νεοέλληνας», σήμερα όμως νομίζω ότι η μόνη διάκριση στην προφορά των συμπλεγμάτων αυτών είναι -αν και όχι σε όλους τους Έλληνες- η έρρινη και η άρρινη στο εσωτερικό των λέξεων, αφού στην αρχή των λέξεων είναι πάντοτε άρρινη.

Στην σ. 205 εκφράζει την εντύπωσή του ότι πιο συνηθισμένη είναι η προφορά ton kséno παρά ton gséno του Pernot. Είναι γνωστό πως ο Κ έδινε μεγάλη προσοχή στη λεπτομέρεια της εικόνας. Από την περίπτωση αυτή φαίνεται η μεγάλη προσοχή την οποία ο ποιητής έδινε και στις λεπτές διαφορές της μιξς και της άλλης άρθρωσης. Σήμερα ωστόσο νομίζω ότι και στην περίπτωση αυτή, στην οποία δηλ. μετά από το ν υπάρχει άη-

χο στιγμιαίο + σ, το άηχο στιγμιαίο έχει ηχηροποιηθεί, π.χ. *tondzákosa* (=τον τσάκωσα), *tinbzixí* (=την ψυχή), *déngzéro*¹.

1.5. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι ο Κ και στο ποιητικό του έργο χρησιμοποιεί το τελικό ν ως συντελεστή ευφωνίας². Γι' αυτό και δεν είναι παράξενο ότι στην σ. 218, αντί των εκατό ένα, εκατό είκοσι, εκατό είκοσι ένα του Pernot, ο Κ προτιμά τα εκατόν ένα, εκατόν είκοσι, εκατόν είκοσι ένα.

2. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ

2.1. Στη σ. 131 προσέχει τη γεν. αφεντός του καρπαθιακού άσματος και αναφέρει τόσον εδώ, όσο και αλλού (σ. 209) ότι η Δημοτική έχει αρκετές γενικές σε -ος, π.χ. *καθενός, βασιλιός, νυχτός, πασανός, ανδρός, ημερός* (από τον Passow και την Κύπρο) κατά το *νυχτός*, όπως σωστά λέει. Προηγουμένως, σ. 118, αναφέρεται στη γεν. του θαλάσσου του δημοτικού τραγουδιού, τύπον που, όπως λέει, νομίζει ότι συνάντησε στην «Ερωφίλη» και σίγουρα στα Κυπριακά του Αθην. Σακελλαρίου³. Θα μπορούσε να έλεγε ότι και το αφεντός προήλθε αναλογικά προς το πατρός. Αξίζει πάντως να παρατηρήσουμε ότι ο Κ τις διάβαζε προσεκτικά τις συλλογές των δημοτικών μας τραγουδιών. Όσο για τις γενικές σε -ος της Δημοτικής, με την οποία εννοεί μάλλον τις νεοελληνικές διαλέκτους, που τον ενδιέφεραν επίσης πολύ, πβ. ακόμα τους καρπαθιακούς τύπους της εβδομαού, της ημερού, του μηνού, της αλώνου, που μου έρχονται πρόχειρα στη μνήμη.

2.2. Ο Κ, σ. 213, ενώ εγκρίνει τον αποκλεισμό τύπων όπως το βάθο - του βάθου, το δάσο - του δάσου από τη Γραμματική του Pernot, νομίζει, όπως λέει, ότι τους τύπους της ονομαστικής και αιτιατικής, π.χ. *στήθια, κέρδητα* των ουδετέρων σε -ος θα έπρεπε να τους κρατήσει ως ισοδύναμους των τύπων *στήθη και κέρδη*. Πράγματι τύποι όπως το δάσο του Ψυχάρη δεν ευδοκίμησαν στην Κοινή Νεοελληνική, εκτός ενμέρει του τύπου *πέλα(γ)ο-πελά(γ)ου*. Τύποι επίσης όπως τα *κέρδητα -πβ. και έργατα - όργατα-* απαντούν σε κάποιες νεοελληνικές διαλέκτους, δεν εισήλθαν όμως στην κοινή χρήση. Αντίθετα, οι τύποι τα *στήθια*, όπως και τα *χείλια, τα σκέλια* χρησιμοποιούνται πράγματι και σήμερα ως πκράλληλοι των τύπων *στήθη, χείλη, σκέλη*. Επειδή όμως στην Κοινή Νεοελληνική δεν

1. Πβ. Peter Mackridge, *Η νεοελληνική γλώσσα*, μετάφρ. Κ.Ν. Πετρόπουλου, Αθήνα 1990, σ. 73.

2. Κ. Μηνάς, ό.π., 60 κ.ε.

3. Εμμανουήλ Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, λ. θάλασσα, όπου η γεν. θαλάσσου από Ασσίζ., Χρον. Μορ., Βουστρ., Απόκοπ., Πανώρ. κ.ά., όχι όμως από Ερωφ.

λέγονται καθόλου τύποι όπως τα *μέρη*, τα *δάση*, τα *άλση* κ.τ.τ., αλλά μόνο τα *μέρη*, τα *δάση*, τα *άλση* κ.τ.τ., θα πρέπει να πικραδεχθούμε ότι οι κοινοί νεοελληνικοί τύποι *στήθια*¹, *χείλια* *σκέλια* είναι αναλογικοί προς τους πληθυντικούς τα *μάτια*, τα *φρύδια*, τ' *αφτιά*, τα *ρουθούνια*, τα *χέρια*, τα *πόδια* κ.ά.τ., που όλα δηλώνουν ζεύγη μελών του (ανθρώπινου) σώματος και άρα πρέπει και αυτά να γράφονται με *ι*, όπως και εκείνα.

2.3. Γνωρίζει ο Κ, σ. 213-4, ότι τα ουδέτερα σε *-μα* έχουν τη δυνατότητα να σχηματίσουν τη γενική του ενικού και με την κατάλ. *-μάτου*, πχ. *γραμμάτου*, δεν τον δυσχεραστεί όμως, καθώς λέει, το ότι ο Pernot δεν αναφέρεται στην κατάληξη αυτή.

2.4. Ο Κ, σ. 208, αναφέρει πρώτα την παρατήρηση του Pernot ότι μερικά κύρια ονόματα σε *-ος* σχηματίζουν την κλητική τους σε *-ο*, π.χ. *Νίκο*, *Πέτρο* και μερικά άλλα ακόμη *-εννοεί* προσηγορικά ουσιαστικά-, όπως τα *γέρος*, *καπετάνιος*². Όπως λέει ο Κ, αυτ., στον Π. Βλαστό ανήκει η παρατήρηση ότι τα ονόματα αυτά είναι όλα παροξύτονα, επειδή όμως η «Γραμματική της Δημοτικής» του Βλαστού εκδόθηκε το 1914, είναι δίκαιο την παρατήρηση να την αποδώσουμε στον P. Kretschmer³ που από το 1905 δίδαξε, αν και διστακτικά, ότι ο σχηματισμός αυτός οφείλεται στην αναλογία των παροξύτωνων ονομάτων σε *-ος* προς τα τριτόκλιτα σε *-ων*, π.χ. *γέρων-γέρον*, *γείτων-γείτον*, *Ιάσων-Ιάσον*, *Πλάτων-Πλάτων*.

2.5. Για τον πληθυντικό αρσενικών ουσιαστικών, όπως *ράφτης* κ.τ.τ., που ο Pernot τον σχηματίζει με κατάλ. *-ηδες*, π.χ. *ράφτηδες*, ο Κ, σ. 207, παρατηρεί, με δίκαιο, ότι πιο διαδεδομένος είναι ο σχηματισμός με κατάλ. *-άδες*, δηλ. *ραφτάδες*.

2.6. Αξίζει, νομίζω, να σημειώσουμε ιδιαίτερα το ότι ο Κ στον δόκιμο τύπο *εβδομάδων* του Pernot παραθέτει και τον λαϊκό τύπο *εβδομαδών*, που *-προσθέτω-* είναι σχηματισμένος αναλογικά προς το *μηνών* και *ημερών*.

2.7. Όσον αφορά το σχηματισμό του θηλυκού γένους των παλαιών δικατάληκτων επιθέτων, ο Κ, σ. 217, συμφωνεί με τον Μένο Φιλήντα, που

1. Ο Μαν. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική*, Θεσσαλονίκη 1978, § 615 ως διπλοκατάληκτον γράφει μόνο τον πληθυντικό *στήθη* και *στήθια*. Ο Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, α' τόμ., Αθήνα 1905 (εφεξής: ΜΝΕ), σ. 401-2, έχει και μερικούς άλλους τύπους *-τα πλούτη*, *άστρη*, *δένδρη*, *όρη*, *νέφη*, *χρέη*, *άνθη*, *πάθη*, *πάχη*-, οι τύποι όμως αυτοί απαντούν μόνο σε κάποιες νεοελληνικές διαλέκτους. Βλ. και Μένο Φιλήντα, *Γλωσσογνωσία και γλωσσογραφία ελληνική*, τόμ. β', σ. 85 τα *πάθη*, τα *σκέλη*, με παραπομπή στη Γραμματική του, § 572β.

2. Πρόσθεσε και *θείος*, *κοιμπάρος*.

3. Paul Kretschmer, *Der heutige lesbische Dialekt*, Wien 1905, στήλες 233-4, 589. Ειδικότερα βλ. Günther Steffen Henrich, *Κλητικές και γενικές σε -ο από αρσενικά σε -ος στα μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 19 κ.ε.

υποστηρίζει ότι ο σχηματισμός του θηλυκού γένους με κατάληξη διαφορετική από την κατάληξη του αρσενικού, π.χ. ο/η θάνατος, ο/η δυστυχής σε η θάνατη, η δύστυχη, είναι προτέρημα της δημοτικής. Δεν συμμερίζεται τις επιφυλάξεις του Ροΐδη, μολονότι του αναγνωρίζει ότι έγραψε αξιανάγνωστα πράγματα για το θέμα αυτό.

2.8. Παρατηρεί ο Κ, σ. 104, ότι ο Αυγέρης γράφει άλλοτε η γλυκή, άλλοτε η γλυκιά. Φαίνεται ότι ο σχηματισμός του θηλυκού γένους του επιθέτου γλυκός προβλημάτιζε τον ποιητή. Σύμφωνα με τη σχολική γραμματική -τη γραμματική Τριανταφυλλίδη- το θηλυκό γένος του γλυκός είναι γλυκιά στον ενικό, αλλά γλυκές στον πληθυντικό, ενώ το βαθύς σχηματίζει θηλ. βαθιά, πληθ. βαθιές.

2.9. Ο Pernot γράφει τον τύπο τέσσερεις κοινόν και για το αρσενικό και για το θηλυκό γένος. Ο Κ λέει ότι προτιμά τον τύπο τέσσερες, γνωρίζει εντούτοις ότι μερικά νεοελληνικά ιδιώματα διακρίνουν το αρσενικό γένος τέσσεροι από το θηλυκό τέσσερες ή τέσσερεις.

2.10. Ο Pernot θεωρεί κύριον τύπο το εσύ και δευτερεύοντα το συ, χωρίς δηλαδή το αρχικό ε, που αναπτύχθηκε στο β' πρόσωπο της αντωνυμίας αναλογικά προς το ε της προσωπικής αντωνυμίας του α' προσώπου. Ο Κ, σ. 219, παρατηρεί ότι άλλοι γραμματικοί σ' αυτήν την αντωνυμία γράφουν (ε)σύ, (ε)σεις, (ε)σένα, θεωρούν δηλαδή ελεύθερα εναλλασσόμενους τους τύπους συ και εσύ. Ο ίδιος πάντως στο ποιητικό του έργο προτίμησε τον τύπο σεις¹.

2.11. Ο Κ, σ. 206, παρατηρεί ότι λέγεται πράγματι το ποιον ζητάτε, που σημειώνει ο Pernot, λέγεται όμως και το ποιόνα ζητάτε. Ο ίδιος έχει χρησιμοποιήσει, ανάλογα με τις μετρικές ανάγκες των στίχων, άλλοτε τους τύπους άλλον, αυτόν, όλην και άλλοτε τους τύπους άλλονα, αυτόνα, όληνα².

2.12. Φαίνεται ότι ο Κ, σ. 221, συμφωνεί με τον Pernot, που θεωρεί τον τύπο ποιανών πιο εμφαντικό από το ποιών, το εμένα από το με, το αλλουνού από το άλλου. Φαίνεται να μην έχει άδικο ο Κ, όσον κι αν ούτε αυτός ούτε ο Pernot δικαιολογούν τη γνώμη τους. Η δικαιολογία βρίσκεται, νομίζω, στο ότι οι τύποι αλλουνού και ποιανών έχουν σχηματιστεί αναλογικά προς τη δεικτική αντωνυμία εκείνού, εκείνών, που κι αυτά, όσον αφορά τον τονισμό τους, έχουν επηρεασθεί από την επίσης δεικτική αντωνυμία αυτού, αυτών. Η εμφαντικότητα του εμένα οφείλεται, πιστεύω, στον εσφαλμένο συσχετισμό του προς το δεικτικό νά³.

1. Βλ. Κ. Μηνά, Γλ. Καβ., σ. 44 μόνο σένα, σ. 44, 72 εμένα και μένα.

2. Βλ. Κ. Μηνά, Γλ. Καβ., 72.

3. Βλ. Κ. Μηνά, «Διαλεκτικά Κρήτης» Πεπραγμένα στ' διεθνούς κρητολογικού συνεδρίου, τόμ. γ', Χανιά 1990, σ. 224.

2.13. Ενώ και σήμερα ακόμα υπάρχουν δημοτικιστές που χρησιμοποιούν την κατάλ. -ομε για το α' πληθ. των ενεργητικών ρημάτων, ο Κ από το 1918 παρατηρεί στον Ρεγνωί ότι θα έπρεπε και στη β' έκδοση της γραμματικής του να είχε περιλάβει ως εναλλακτική προς την κατάλ. -ομε, και την κατάλ. -ουμε, την οποία στην α' έκδοση του βιβλίου του την έδινε ως επικρατέστερη. Όπως φαίνεται και από την παρατήρηση αυτήν, αλλά και από το ίδιο το έργο του -και το ποιητικό και το πεζό-, ο Κ προτιμά τον τύπο -ουμε, επηρεασμένος ίσως από τη διάλεκτο της Κων/πολης και γενικά από τα βόρεια νεοελληνικά ιδιώματα απ' όπου, νομίζω, εισήλθε στην Κοινή Νεοελληνική, και δεν προήλθε με «χείλωση», με τροπή ουου κοντά στο μ, γιατί στα νότια νεοελληνικά ιδιώματα παραμένει και σήμερα αμετάβλητη.

2.14. Ο Ρεγνωί από το γ' πληθ. πρόσωπο της ενεργητικής φωνής καταγράφει μόνον τον τύπο σε -(σ)ουν, -(σ)αν, αλλά ο Κ, σ. 225, έμμεσα παρατηρεί ότι θα έπρεπε να είχαν αναφερθεί και οι τύποι σε -(σ)ουνε, -(σ)ανε, που, κατά την ορθή γνώμη του Φιλήντα, είχαν το -ε αναλογικά προς το α' και το β' πληθ. πρόσωπο. Ο ίδιος πράγματι ο Κ στο έργο του, ανάλογα προς τις μετρικές ανάγκες του στίχου του, χρησιμοποιεί το πρόσωπο αυτό, άλλοτε με και άλλοτε χωρίς το -ε¹.

2.15. Από το χαρακτηρισμό ως εξίρετης της έκφρασης «διαβάζοντας ταχτικά και διαβάσαντας» του Ψυχάρη, φαίνεται ότι ο Κ βρίσκει καλή τη χρήση της μετοχής του ενεργητικού αορίστου, μολονότι ο ίδιος δεν την έχει χρησιμοποιήσει στο έργο του².

3. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ

3.1. Στη σ. 4 ψέγει κάποιον ξένον, που τη λ. κοράλλιον την ετυμολογούσε από τα λατινικά *cor* 'καρδιά' και *alere* 'τρέφω', άρα 'τροφή της καρδιάς', ενώ αυτός προτείνει ή επιδοκιμάζει την ετυμολογία της από τα ελληνικά κορέω 'στολίζω' και άλς 'θάλασσα', άρα 'στολίδι της θάλασσας'. Σήμερα ξέρουμε ότι η λέξη προέρχεται από το λατ. *corall(i)um* και αυτό από το εβραϊκό *goral*³.

3.2. Λέει, στη σ. 39, ότι το νεοελλην. χάνω προέρχεται δήθεν από το αρχ. χάζω 'κάνω κάποιον να υποχωρήσει', η σωστή του όμως προέλευση είναι από το μετγν. χνώ 'ρίχνω στο χάος', κατά τον Αδαμ. Κοραή, τον Γ.

1. Βλ. Κ. Μηνά, Γλ. Καβ., 70-71.

2. Τη χρησιμοποιούσε και ο Γιάννης Σκαρίμπας. Βλ. και Θανάση Νάκα, «Μετοχικά», *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 15(1985) 189.

3. Βλ. Νικολάου Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983.

Χατζιδάκι, και τον Ν. Ανδριώτη¹.

3.3. Στη σ. 25 επιδοκιμάζει τη γνώμη του Παναγιώτη Γριτσάνη², σύμφωνα με την οποία η λ. *ρίμα* ανάγεται στην ελληνική λ. *ρυθμός*. Βλέπω τώρα ότι και ο Νικόλαος Ανδριώτης, στο γνωστό ετυμολογικό λεξικό του, αυτήν την ετυμολογία προτείνει, χωρίς όμως να παραπέμπει ούτε στον Καβάφη ούτε στον Γριτσάνη, του οποίου άλλωστε το βιβλίο ούτε ο Γιώργος Παπουτσάκης, ο εκδότης των Πεζών του Καβάφη, μπόρεσε να το βρει κάπου, όπως ο ίδιος δηλώνει, στη σ. 23 της έκδοσης.

4. ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΚΑ

4.1. Θυμάται, σ. 202, ότι ο Ψυχάρης γράφει *βράδι*, *δίχτι*, κατά το *χέρι*, *πόδι*, ο ίδιος όμως στο ποιητικό έργο γράφει *βράδυ*.

4.2. Στη σ. 203, καταλογίζει συντηρητικότητα στον Pernot, που γράφει να *χάσης*, να *χάση*, *ζης*, *ζη* (με η και υπογεγραμμένη), ευκολώτερον, το -ώτερος με ω, επειδή προηγείται βραχεία συλλαβή, και που δασύνει το αρχικό ρ των λέξεων. Καθώς λέει, είναι «δυνατόν να κάμνει αυτά, όχι επειδή το εγκρίνει, αλλά επειδή τα θεωρεί της καθιερωμένης χρήσεως», κατά τον ίδιον πάντως «η γραφές αυτές είναι δυσάρεστες». Αξίζει να προσέξουμε ότι από το 1918 ο Κ είχε καταργήσει όχι μόνο τη δασεία του αρχικού ρ, αλλά και τη διάκριση της υποτακτικής με την κατάλ. -ης, -η με υπογεγραμμένη και ότι έγραφε με όμικρο την κατάλ. -ότερος του συγκριτικού βαθμού των επιθέτων σε όλες τις περιπτώσεις, σε αντίθεση όχι μόνο προς τον Pernot, αλλά και προς μερικούς σύγχρονους μας δημοτικιστές, που και στους τύπους αυτούς επιμένουν να τηρούν αυστηρά την ιστορική ορθογραφία.

5. ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΣΥΝΘΕΣΗ

5.1. Είναι γνωστό ότι ο Κ δεν έπλασε δικές του λέξεις, εκτός από κάποια κύρια ονόματα³. Στα «Πεζά» του όμως, αναφερόμενος στον Παναγιώτη Γριτσάνη, επαινεί τη *στιχομάθειά* του -αυτή είναι μια λέξη δική του-, αλλά διστάζει να χρησιμοποιήσει τη λέξη : «εάν μοί επιτρέπεται η λέξις *αύτη*», καθώς λέει.

5.2. Σε άλλο άρθρο του, σ. 164, ο Κ γράφει με ω το όνομα *Μανώλης*, όπως άλλωστε γραφόταν την εποχή εκείνη και το γράφουν και σήμερα αρκετοί, γιατί νόμιζαν ότι το αντίστοιχο μιας αρχαιοελληνικής διφθόγ-

1. Ανδριώτη, ό.π., στη λ.

2. Παναγιώτη Γριτσάνη, *Στιχουργική*, Αλεξάνδρεια 1891.

3. Βλ. Κωνστ. Μηνά, *Γλ. Καβ.*, 59.

γου, της ου, έπρεπε να είναι ένα μακρό επίσης, το ω, όπως και στην περίπτωση των παληός, δίκηο κ.ά.τ. το μακρό η αντιστοιχεί σε μια δίφθογο, την αι.

Νομίζει επίσης ότι στο βυζαντινό όνομα *Μανουήλ* προστέθηκαν οι δυο αρχικοί φθόγγοι «υπό τινος των τυμβωρύχων δασκάλων της παρελθούσης γενεάς, οίτινες ενασμενίζοντο να προσκολλώσι θνησιμαίως συλλαβάς εις ζώσας λέξεις, και οίτινες κατά κακήν μας τύχην μάς εκληροδότησαν αρκετούς διαδόχους κατά την προούσαν γενεάν», απ' όπου -πέρα από τη συγκεκριμένη περίπτωση- φαίνεται η αποστροφή του για τέτοιες γλωσσικές τυμβωρυχίες. Λέει ο Κ, σ. 163, ότι η αφαίρεση των δύο αρχικών φθόγγων -ΕΜ- του ονόματος *Εμμανουήλ* οφείλεται σε τάχα συνειδητή πράξη των Βυζαντινών, που κρατούσαν τον ακέραιο τύπο του ονόματος μόνον για τον Χριστό, ενώ για τους κοινούς θνητούς χρησιμοποιούσαν τον κολοβωμένο τύπο *Μανουήλ*, και επικαλείται τη μαρτυρία Πτωχοπρόδρομου¹, που τον αυτοκράτορα *Μανουήλ Κομνηνό* τον προσφωνεί *Εμμανουήλ παρά σαρανταπέντε*, δηλ. «Χριστέ, αλλά μείον αυτού κατά την συλλαβήν ΕΜ, ήτοι πέντε και σαράντα».

Το παράξενο είναι ότι και ο Μένος Φιλήντας², γράφοντας το 1924, χωρίς πιστεύω να γνωρίζει τι είχε γράψει ο Κ το 1901 στον «Τηλέγραφου» Αλεξανδρείας και χωρίς ασφαλώς να γνωρίζει την έκδοση των Πεζών του Καβάφη, που κυκλοφόρησε το 1963, υποστηρίζει ότι το όνομα *Χρίστος*, προέρχεται από το *Χριστός* με αναβιβασμό, για να διακριθεί από το επίθετο του Ιησού και ότι «εξόν το Χριστό κανέναν άλλον δεν λέγανε *Εμμανουήλ*. Το ατομικό όνομα είτανε μονάχα *Μανουήλ*», γιατί «οι Βυζαντινοί λαβαίνανε την προφύλαξη να τα ξεχωρίζουν κάπως από τα καθαρτό θεία ονόματα, ή με κάποιο περικόψιμο, ή με κάποιο περίσσεμα, ή τέλος με κάποιον παρατονισμό, για να μην έχουν οι κοινοί θνητοί απaráλλαχτα τα θεικά ονόματα». Δεν συμεριζομαι τη γνώμη του Καβάφη και του Φιλήντα ούτε για το ανέβασμα του τόνου στο *Χρίστος* < *Χριστός* ούτε για την περικοπή των δύο αρχικών φθόγγων του *Μανουήλ* < *Εμμανουήλ*, γιατί η α' περίπτωση ακολουθεί τα αρχαία παραδείγματα *Γλαύκος* < *γλαυκός*, *Ξάνθος* < *ξανθός* κ.ά.τ. και γιατί το *Μανουήλ* έχασε το αρχικό του ε, εξαιτίας της συμπροφοράς του ονόματος με το άρθρο, όπως και τα βγενικούς, γιαλόν, λαφρούς, βλογητικήν του Χρονικού του Μορέως³, μπίγω των Προδομι-

1. Προδρ. III 374, στην έκδοση Pernot: III 289 p: *Εμμανουήλ παμβασιλεύ, παρά σαράντα πέντε*. Στην έκδοση Η. Eideneier, IV 355, όπου, στο υπόμνημα, υπάρχει και η γραφή *εξήντα πέντε*.

2. Μένου Φιλήντα, *Γλωσσογνωσία και γλωσσογραφία ελληνική*, τόμ. α', Αθήνα 1924, σ. 69.

3. José M. Egoa, *Grammática de la Crónica de Morea*, Vittoria/Gasteiz 1988, σ. 43.

κών, III 199, *βημερίαν* του 1198, *Πισκοπής* του 1139, *Κατερίνης* του 1200, κ.ά. των μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας¹, τα νεοελλ. *Λευτέρης*, *Στάθης*, *Στράτης* κ.ά., και φυσικά, μετά την αποβολή του αρχικού ε, τα δύο όμοια σύμφωνα της αρχής της λέξης απλοποιήθηκαν.

5.3. Όσον αφορά το ο (όμικρον) της παραλήγουσας, ο Γ. Χατζιδάκις² γράφει ότι ο τύπος *Μανόλος*, που απαντά σε καταωιταλικό έγγραφο του 1232 (Trinchera 392), προέρχεται από το *Μανουήλος* και πρέπει να εξηγηθεί φωνητικά όπως και η κράση $u + \epsilon > o$, π.χ. μου έφερε > μόφερε, ότι δηλ. κατά την αρθρωτική πορεία από το ου στο ε (και στο ι) προτιμήθηκε ο ενδιάμεσος φθόγγος ο³. Όσον αφορά εξάλλου τον τονισμό του ονόματος, θα μπορούσαμε, νομίζω, να τον στηρίξουμε επίσης στο ίδιο φαινόμενο της κράσης $ou + \epsilon / i > o$. Νομίζω όμως ότι τόσο ο τύπος *Μανόλης*, όσο και ο παρόμοιος τύπος *Μιχάλης* μπορούν να προέλθουν από τους *Μανούλης, *Μιχάλης, τονισμένους κατά το κλάημα κλάμα⁴, ρόδο (Θεσσαλία κ.α.) < ρόδο⁵, χάιδικχάδι, κ.ά.

5.4. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του Κ, σ. 231, ότι τα υποκοριστικά σε -άκι δεν σχηματίζουν γενική ούτε στον ενικό ούτε στον πληθυντικό π.χ. *χερακιού, *χερακιών, και ότι μόνον μερικά από αυτά, στα οποία το -άκι δεν το αισθανόμαστε υποκοριστικό, είναι δυνατός και ανεκτός ο σχηματισμός γενικής, π.χ. *μουστακιού*, -ακιών. Έτσι θα πρέπει να δικαιολογηθεί η δυνατότητα σχηματισμού γενικής των ουδετέρων σε -ί/-ι, *ίδι*, -άφι, -άρι κ.ά., π.χ. *παιδί*, -ιού, *χτένι*, -ιού, *ψαλίδι* -ιού, *χωράφι* -ιού, *ποδάρι* -ιού, που έχουν πράγματι σχηματισθεί με υποκοριστική κατάληξη, επειδή όμως δεν ήταν πια αισθητή ως υποκοριστική, έχουν τη δυνατότητα να σχηματίζουν τη γενική και των δύο αριθμών. Το γιατί πάντως τα υποκοριστικά σε -άκι δεν σχηματίζουν γενική είναι ένα πρόβλημα που δεν έχει βρει, απ' όσο γνωρίζω, ωστόσο τη λύση του. Θα πρέπει, καθώς

1. Κωνστ. Μηνά, *Η γλώσσα των μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*, Αθήνα 1994, σ. 39.

2. G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechischen Grammatik*, Leipzig 1892, σ. 319. Πβ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Άπαντα*, τόμ. α' Θεσσαλονίκη 1963, σ. 343 *μανολάτον* < *μανουηλάτον, και τόμ. ζ', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 32 και σ. 124 σημ. 63 *Μανόλης* από το *Μανουήλης*, *Μανόλης*.

3. Πβ. και Αθαν. Μπούτουρα, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, Αθήνα 1912, στη λ: «μετ' αφαιρέσεως του ε και ο εκ του ουη + ης» το *Μανόλης*.

4. Προδρ. IV 487 (Eideneier). Βλ. και Κριαρά, *Λεξ.*, στη λ., από Βέλθ., *Ιμπέρ.*, *Αχέλ.*, *Ερωφ.*, *Πανώρ.* κ.ά.

5. Πβ. και Χατζιδάκι, *MNE*, 1. 339 ροϊδέα Αίγινα, Αθήνα, Νικ. Πολίτου, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1914, σ. 268 *βουινά* (= βουνά) *Καπαδοκία*.

γου, της ου, έπρεπε να είναι ένα μακρό επίσης, το ω, όπως και στην περίπτωση των παληός, δίκηο κ.ά.τ. το μακρό η αντιστοιχεί σε μια δίφθογο, την αι.

Νομίζει επίσης ότι στο βυζαντινό όνομα *Μανουήλ* προστέθηκαν οι δυο αρχικοί φθόγγοι «υπό τινος των τυμβωρύχων δασκάλων της παρελθούσης γενεάς, οίτινες ενασμενίζοντο να προσκολλώσι θνησιμαίως συλλαβάς εις ζώσας λέξεις, και οίτινες κατά κακήν μας τύχην μάς εκληροδότησαν αρκετούς διαδόχους κατά την προούσαν γενεάν», απ' όπου -πέρα από τη συγκεκριμένη περίπτωση- φαίνεται η αποστροφή του για τέτοιες γλωσσικές τυμβωρυχίες. Λέει ο Κ, σ. 163, ότι η αφάιρεση των δύο αρχικών φθόγγων -ΕΜ- του ονόματος *Εμμανουήλ* οφείλεται σε τάχα συνειδητή πράξη των Βυζαντινών, που κρατούσαν τον ακέραιο τύπο του ονόματος μόνον για τον Χριστό, ενώ για τους κοινούς θνητούς χρησιμοποιούσαν τον κολοβωμένο τύπο *Μανουήλ*, και επικαλείται τη μαρτυρία Πτωχοπρόδρομου¹, που τον αυτοκράτορα *Μανουήλ Κομνηνό* τον προσφωνεί *Εμμανουήλ παρά σαρανταπέντε*, δηλ. «Χριστέ, αλλά μείον αυτού κατά την συλλαβήν ΕΜ, ήτοι πέντε και σαράντα».

Το παράξενο είναι ότι και ο Μένος Φιλήντας², γράφοντας το 1924, χωρίς πιστεύω να γνωρίζει τι είχε γράψει ο Κ το 1901 στον «Τηλέγραφο» Αλεξανδρείας και χωρίς ασφαλώς να γνωρίζει την έκδοση των Πεζών του Καβάφη, που κυκλοφόρησε το 1963, υποστηρίζει ότι το όνομα *Χρίστος*, προέρχεται από το *Χριστός* με αναβιβασμό, για να διακριθεί από το επίθετο του Ιησού και ότι «εξόν το Χριστό κανέναν άλλον δεν λέγανε *Εμμανουήλ*. Το ατομικό όνομα είτανε μονάχα *Μανουήλ*», γιατί «οι Βυζαντινοί λαβαίνανε την προφύλαξη να τα ξεχωρίζουν κάπως από τα καθαρτό θεία ονόματα, ή με κάποιο περικόψιμο, ή με κάποιο περίσσεμα, ή τέλος με κάποιον παρατονισμό, για να μην έχουν οι κοινοί θνητοί απαράλλαχτα τα θεϊκά ονόματα». Δεν συμμερίζομαι τη γνώμη του Καβάφη και του Φιλήντα ούτε για το ανέβασμα του τόνου στο *Χρίστος* < *Χριστός* ούτε για την περικοπή των δύο αρχικών φθόγγων του *Μανουήλ* < *Εμμανουήλ*, γιατί η α' περίπτωση ακολουθεί τα αρχαία παραδείγματα *Γλαύκος* < *γλαυκός*, *Ξάνθος* < *ξανθός* κ.ά.τ. και γιατί το *Μανουήλ* έχασε το αρχικό του ε, εξαιτίας της συμπροφοράς του ονόματος με το άρθρο, όπως και τα βγενικούς, γιαλόν, λαφρούς, βλογητικήν του Χρονικού του Μορέως³, μπήγω των Προδομι-

1. Προδρ. III 374, στην έκδοση Pernot: III 289 p: *Εμμανουήλ παμβασιλέυ, παρά σαράντα πέντε*. Στην έκδοση H. Eideneier, IV 355, όπου, στο υπόμνημα, υπάρχει και η γραφή *εξήντα πέντε*.

2. Μένου Φιλήντα, *Γλωσσογνωσία και γλωσσογραφία ελληνική*, τόμ. α', Αθήνα 1924, σ. 69.

3. José M. Egea, *Grammática de la Crónica de Morea*, Vittoria/Gasteiz 1988, σ. 43.

κών, III 199, βημερίαν του 1198, Πισκοπής του 1139, Κατερίνης του 1200, κ.ά. των μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας¹, τα νεοελλ. *Λευτέρης, Στάθης, Στράτης* κ.ά., και φυσικά, μετά την αποβολή του αρχικού ε, τα δύο όμοια σύμφωνα της αρχής της λέξης απλοποιήθηκαν.

5.3. Όσον αφορά το ο (όμικρον) της παραλήγουσας, ο Γ. Χατζιδάκις² γράφει ότι ο τύπος *Μανόλος*, που απαντά σε καταωιταλικό έγγραφο του 1232 (Trinchera 392), προέρχεται από το *Μανουήλος* και πρέπει να εξηγηθεί φωνητικά όπως και η κράση $u + \epsilon > o$, π.χ. *μου έφερε > μόφερε*, ότι δηλ. κατά την αρθρωτική πορεία από το ου στο ε (και στο ι) προτιμήθηκε ο ενδιάμεσος φθόγγος ο³. Όσον αφορά εξάλλου τον τονισμό του ονόματος, θα μπορούσαμε, νομίζω, να τον στηρίξουμε επίσης στο ίδιο φαινόμενο της κράσης $ou + \epsilon / i > o$. Νομίζω όμως ότι τόσο ο τύπος *Μανόλης*, όσον και ο παρόμοιος τύπος *Μιχάλης* μπορούν να προέλθουν από τους *Μανούλης, *Μιχάλης, τονισμένους κατά το κλάημακλάμα⁴, ρόιδο (Θεσσαλία κ.α.) < ρόδο⁵, χάιδικχάδι, κ.ά.

5.4. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του Κ, σ. 231, ότι τα υποκοριστικά σε -άκι δεν σχηματίζουν γενική ούτε στον ενικό ούτε στον πληθυντικό π.χ. *χερακιού, *χερακιών, και ότι μόνον μερικά από αυτά, στα οποία το -άκι δεν το αισθανόμαστε υποκοριστικό, είναι δυνατός και ανεκτός ο σχηματισμός γενικής, π.χ. *μουστακιού*, -ακιών. Έτσι θα πρέπει να δικαιολογηθεί η δυνατότητα σχηματισμού γενικής των ουδετέρων σε -ί/-ι, *ίδι*, -άφι, -άρι κ.ά., π.χ. *παιδί*, -ιού, *χτένι*, -ιού, *ψαλίδι* -ιού, *χωράφι* -ιού, *ποδάρι* -ιού, που έχουν πράγματι σχηματισθεί με υποκοριστική κατάληξη, επειδή όμως δεν ήταν πια αισθητή ως υποκοριστική, έχουν τη δυνατότητα να σχηματίζουν τη γενική και των δύο αριθμών. Το γιατί πάντως τα υποκοριστικά σε -άκι δεν σχηματίζουν γενική είναι ένα πρόβλημα που δεν έχει βρει, απ' όσο γνωρίζω, ωστόσο τη λύση του. Θα πρέπει, καθώς

1. Κωνστ. Μηνά, *Η γλώσσα των μεσαιωνικών ελληνικών εγγράφων της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας*, Αθήνα 1994, σ. 39.

2. G. N. Hatzidakis, *Einleitung in die neugriechischen Grammatik*, Leipzig 1892, σ. 319. Πβ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Άπαντα*, τόμ. α' Θεσσαλονίκη 1963, σ. 343 *μανολάτον* < *μανουηλάτον, και τόμ. ζ', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 32 και σ. 124 σημ. 63 *Μανόλης* από το *Μανουήλης*, *Μανόλης*.

3. Πβ. και Αθαν. Μπούτουρα, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, Αθήνα 1912, στη λ: «μετ' αφαιρέσεως του ε και ο εκ του ουη + ης» το *Μανόλης*.

4. Προδρ. IV 487 (Eideneier). Βλ. και Κριαρά, *Λεξ.*, στη λ., από Βέλθ., *Ιμπέρ.* *Αχέλ.*, *Ερωφ.*, *Πανώρ.* κ.ά.

5. Πβ. και Χατζιδάκι, *MNE*, 1. 339 *ροϊδέα* Αίγινα, Αθήνα, Νικ. Πολίτου, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα 1914, σ. 268 *βουινά* (= βουνά) *Καπαδοκία*.

νομίζω, να αποδοθεί στην τάση της κατάργησης της γενικής και μάλιστα του πληθυντικού στην κοινή νέα Ελληνική¹.

5.5. Ο Pernot έχει παρατηρήσει ότι τα περισσότερα μεγεθυντικά είναι θηλυκά και από αρσενικά μεγεθυντικά παραθέτει μόνον αυτά που έχουν την κατάλ. -αρσ. Ο Κ, σ. 233, παρατηρεί ότι υπάρχουν και κάποια αρσενικά μεγεθυντικά σε -ος, π.χ. ο κράσος, ο τύρος, «δεν είναι όμως πολύ συνήθη».

5.6. Στη σ. 129 γράφει ότι «δεν είναι κακή» η λ. βασιλίκι 'το αξίωμα του βασιλιά' του καρπαθιακού τραγουδιού, και δεν έχει άδικο, γιατί η κατάλ. -ίκι, βυζαντικής αρχής, είναι αρκετά συχνή για το σχηματισμό λέξεων που δηλώνουν κάποιο αξίωμα, π.χ. γυμνασιαρχίκι, καπετανίκι, και αναλογικά προς το βασιλίκι, η λ. προεδριλίκι.

5.7. Ο Κ, σ. 117, με αφορμή το συνδυό, συντρείς του δημοτικού στίχου που και συνδυό δεν περπατούν συντρείς δεν κουβεντιάζουν (Νικ. Πολίτου, *Εκλογαί...*, αριθμ. 78 β), λέει ότι του αρέσει αυτή η χρήση του αρχαίου συν και ότι θα ήθελε να την έβλεπε πιο διαδεδομένη στη γλώσσα της φιλολογίας μας. Ο ίδιος, απ' όσο βλέπουμε στα λεξικά του έργου του, έχει αρκετά σύνθετα με τη συν, π.χ. σύλληψις, συμμετρικός, συναίνεσις, συνάφεια, συνεπαίρων, συνέρχομαι, σύννους, συντρέχω κ.ά., συνολικά 77 τύπους λέξεων.

Το γλωσσικό αίσθημα και η επιθυμία του Κ για τη χρήση της πρόθεσης συν δικαιώνεται από το ότι στη γλώσσα του λαού υπάρχουν πολλές λέξεις σύνθετες με την πρόθεση αυτή. Ενδεικτικά μόνο αναφέρω μερικές τέτοιες λέξεις από την Κάρπαθο, τις *συνγνωμίζομαι, σικνήθομαι, συνερίζομαι, σύκκερο (μέλι), σύναθθα, συνένδυτος, σύνναυγα, συνάφορμα* και από τη Ρόδο τις *σύγκρο, σύθθαμπο, συναπάντημα, συναππώθω, συνομάδι*.

6. ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΑ

6.1. Για την αναφορική σαντωνυμία ο οποίος, που θεωρείται χαρακτηριστικός τύπος της Καθαρεύουσας, ο Κ, σ. 221, πιστεύει ότι «είναι σε πολλές περιπτώσεις πολύ πιο ευμεταχείριστος από το που» και σημειώνει ότι το οποίος το χρησιμοποιούσε ο Βηλαράς και ότι απχντά ως λαϊκή λέξη στην καππαδοκική διάλεκτο. Νομίζω ότι η λ. ευμεταχείριστο δεν είναι η καταλληλότερη. Ίσως εννοεί «περισσότερο δηλωτική» της συντακτικής λειτουργίας της².

1. Όμως σε διαλέκτους, όπως της Σύμης, λένε: του παιδακιού, -κιών, του Ρηγακιού κ.ά.

2. Για τις περιπτώσεις που η χρήση του οποίος είναι εξυπηρετικότερη από τη χρήση του που βλ. και Αχιλλέως Τζαρτζάνου, *Νεοελληνική Σύνταξις, α' τόμ.*, Αθήνα 1946,

6.2. Από αφορμή το στίχο κ' η εδική σου εκκλησιά, νε ψέλλει, νε σημαίνει του δημοτικού τραγουδιού (Νικ. Πολίτου, *Εκλογαί...*, 93, στίχ. 104), ο Κ γράφει, το 1914, «ιδού μια σπανιότατη λέξις -«νε» εις την έννοιαν του ούτε». Η λ. νε -νε 'ούτε - ούτε' είναι συμπλεκτικός σύνδεσμος που εκφράζει επίδοση αρνητική. Εισήλθε στην Ελληνική από την ιταλική γλώσσα, όπου επίσης λέγεται, π.χ. *non è né carne, né pesce* 'δεν είναι ούτε κρέας ούτε ψάρι', *né io né tu* 'ούτε εγώ ούτε εσύ'. Λέγεται και στην Κάρπαθο, π.χ. ο Α νε τρώει νε πίννει. Ο Α νε τραουεί νε μιλεί¹.

7. ΥΦΟΛΟΓΙΚΑ

Από αφορμή το στίχο μόν' πρέπει τους στην εκκλησιά (εννοείται: να βρίσκονται) του δημοτ. τραγουδιού, ο Κ, σ. 113, εξαίρει τη λιτότητα του ελληνικού λόγου, την ελλειπτικότητα της ελληνικής φράσης, που όπως λέει, τονώνει και ομορφαίνει τους στίχους. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η ποίηση του Κ χαρακτηρίζεται για την πυκνότητα του λόγου της και την απαλλαγή του από περιττά «μαλάματα».

§114. Βλ. και Γ. Μπαμπινιώτη, *Πέρα της καθαρευούσης και της δημοτικής*, Αθήνα 1979, σ. 60.

1. Για τη λέξη βλ. και Ιδομ. Παπαγρηγοράκι, *Συλλογή ξενογλώσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη*, Χανιά 1952, σ. 106, Ευάγγ. Μπόγνα, *Τουρκικές λέξεις σε παλιότερα ελληνικά κείμενα*, Αθήνα 1958, σ. 47.

